

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.2

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ І САМОСВІДОМІСТЬ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ У ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ «ІНШОГО»

П.Е.Герчанівська

кандидат філософських наук,

доцент кафедри гуманітарних дисциплін

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Стаття присвячена осмисленню специфіки соціалізації ідентифікації творчої особистості у традиційному суспільстві. У центрі проблемного поля дискурсу – процеси самоідентифікації індивіда у традиційному суспільстві та формування його свідомості. Самоідентифікація аналізується з орієнтацією на парадигму Т.Парсонса.

Ключові слова: самоідентифікація, самосвідомість, соціалізація.

Пошук нових перспектив розвитку народно-го мистецтва детермінує необхідність осмислення особливостей формування творчої особистості в традиційному суспільстві. Постановка даної проблеми фокусує увагу на питаннях соціалізації і соціальної ідентифікації людини у цій соціокультурній спільності, а також на таких механізмах відтворення її стабільної соціальної структури як: самосвідомість індивіда (тобто цілісне «усвідомлення ним самим самого себе як особливого феномена, якому притаманні певні об'єктивні характеристики і своєрідний духовний світ» [9, 7]); самоідентифікація індивіда (самоототожнення) з певною спільністю.

Процеси соціалізації завжди проходить в постійній опозиції «Я – Інший», бо кожний індивід набуває свій зміст саме у протиставленні «Іншому», тому розглянемо проблему через призму цього відношення. Внесемо, перш за все, визначеність в поняття «Інший». Ще в античній філософії проводилось розмежування між Іншим як тотожним (heteron, рос.– Другой) та Іншим, який сприймався як альтернатива тотожності (allo, рос.– Иной). У новоєвропейській метафізиці проблема Іншого не вставала в усій своїй глибині і значущості. Так, для Дж.Локка тотожність особистості – у свідомості, а питання про існування іншої особистості сприймається як щось очевидне і не потребує філософського обміркування. І.Кант в «Критиці практичного розуму» висунув ідею, що вільне самовизначення особистості досягається завдяки моральному закону, який забороняє розглядати іншу людину як засіб самоутвердження «Я» [4]. Разом із цим для І.Фіхте, який визнавав існування іншого

«Я», важливим був принцип – моє власне «Я» не може визначитись без «Іншого».

У XIX – XX ст. формуються нові варіанти пошуку форм осягнення існування «Іншого». Л.Фейєрбах таємницю взаємодії особистостей убачав у чутливості, він вважав, що «Я є Я – для самого себе, і одночасно Я – *ти* для іншого. Однак таким я можу бути лише як істота чуттєва» [10, 183]. З феноменології Е.Гуссерля починається новий період в вирішенні проблеми «Іншого». Для Е.Гуссерля Інший є модифікацією моєї сутності. Е.Гуссерль вважав, що «через свою змістову конституцію воно (Інше – П.Г.) з необхідністю виступає як інтенціональна модифікація мого об'єктивного «Я», мого першопорядкового світу» [3, 224]. В сучасній науці відношення «Я – Інший» набуло нового витка розвитку, воно включається в проблемне поле філософів, соціологів, психологів, культурологів [8]. За А.Григор'євим, ця проблема містить два полюси [2]: з одного боку, – це визначення власного «Я» в іншій людині (на цьому основана можливість розуміння, комунікації і взагалі будь-якої взаємодії), з іншого – виявлення в самому себе «Іншого».

В ракурсі нашого дискурсу під «Іншим» будемо розуміти: по-перше, членів суспільства, з яким індивід себе ототожнює, з життєсмысловими орієнтирами якого пов'язує цілі своєї активності; по-друге, – носіїв іншої культури. Сприймаючи цінності, орієнтації, оцінки, моделі поведінки конкретної спільноти, індивід визначає себе у соціально-груповому просторі, поділяючи тим самим

суспільство (в більш широкому розумінні – людство) на «своїх» та «інших» (тобто «чужих») – з іншими інтересами, до яких він ставиться у певних обставинах позитивно, нейтрально або вороже. Слід підкреслити, що в обох випадках «Інший» – це не конкретна особистість, а спільність людей, з якою індивід себе ідентифікує або якій себе протиставляє.

Існують різні теорії щодо механізмів становлення особистості, усвідомлення нею свого «Я» і своєї totoжності з іншими членами конкретної соціокультурної спільності. Зокрема, представники американської соціально-психологічної школи У.Джемс і Ч.Кулі першорядного значення в цьому процесі надавали соціальній взаємодії індивідів. Згідно з концепцією «дзеркального Я» Ч.Кулі, самосвідомість людини формується як реакція на оцінку її іншими. Він писав, що «людина більш-менш чітко уявляє себе, як її Я, тобто будь-яка ідея, яку вона вважає своєю, сприймається іншою свідомістю, і відчуття Я, що виникає при цьому у людини, визначається тим, як на його погляд, ця інша свідомість відноситься до даної ідеї. Таке соціальне Я можна назвати віддзеркаленим або дзеркальним Я» [6, 136].

Розвиваючи ідеї У.Джемса і Ч.Кулі, американський соціолог Дж.Мід в межах концепції інтеракціонізму визначив стадії і механізми формування «Я», соціалізації індивіда [11]. Він вважав, що на першій стадії відбувається процес прийняття ролі «Іншого»: сприймаючи як свої позиції «Інших», він засвоює тим самим цінності групи. На наступній стадії його дії становляться більш системними, зовнішній контроль набуває форму внутрішнього самоконтролю, закладаються необхідні для життя у суспільстві соціальні якості. Уявлення Дж.Міда знайшли підтвердження в дослідженнях відомих російських психологів Л.Виготського, О.Леонтьєва, Д.Ельконіна та інших учених.

Проаналізуємо процес соціалізації індивіда в традиційному суспільстві з позицій сучасних наукових концепцій – в площині проблеми взаємовідношення «Я – Інший», розуміючи під «Іншим» – членів цієї соціокультурної спільності. Мені здається, що ключ до вирішення проблеми дає твердження американського соціолога Т.Парсонса, що соціалізація передбачає інтеграцію індивіда у суспільство, з одного боку, і диференціацію його – з іншого боку [7]. Розглянемо цей процес в контексті самоідентифікації особистості з традиційним суспільством і формування її самосвідомості.

Інтегруючи у традиційне суспільство, індивід сприймає і засвоює для свого життєвого використання досвід колективу людей, об'єднаних спільними орієнтаціями, соціальними проблемами і спільною життєдіяльністю. Цей досвід

стає доступним для нього, завдяки акумуляції в культурних формах, які спрямовані на фіксацію та трансляцію соціально значущої інформації з метою репродукування соціальної групи, підтримання рівня соціальної консолідації людей, задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб. Отримані знання стають основою соціалізації людини, підґрунтям її духовного світу, а також духовної і практичної активності. Вони дозволяють індивіду усвідомити своє місце у світі, а також сформулювати своє ставлення до навколишньої дійсності і самого себе.

Однак знання «лише закладають підґрунтя людської духовності, і для того, щоб мати реальний вплив на життєдіяльність суб'єкта, повинні трансформуватися у світоглядні та моральні принципи і цінності, життєсміслові орієнтири, переростати в усвідомлення конкретних цілей та засобів їх досягнення» [9, 19]. В процесі соціалізації індивіда відбувається розуніверсалізація (трансформація) узагальненого в формах народної культури досвіду в індивідуально-життєву форму. Вирішуючи задачу індивідуального шляхом засвоєння досвіду спільноти, людина перетворює форми своєї детермінації у самоідентифікацію. В такому аспекті самоідентифікація набуває конкретного значення – придбання індивідом властивості засвоювати культурно-історичний досвід традиційного суспільства, обираючи його формою власної життєдіяльності.

Засвоєння життєвого досвіду спільноти, що зберігається в культурних формах, відбувається через спілкування з «Іншим» (конкретною спільністю), до якого індивід відкритий, внутрішнє орієнтований на діалог. Спілкування є однією з необхідних всезагальних умов формування, розвитку і соціалізації особистості. Саме завдяки спілкуванню, людина одержує інформацію, знання, уявлення, досвід, ідеї соціокультурної спільноти, наслідую і переймає способи діяльності, форми поведінки. Однак метою самоідентифікації не є досягнення ідентичності індивіда з «Іншим». Навпаки, ототожнюючи себе з «Іншим», індивід прагне визначити своє «Я», усвідомити себе як індивідуальну реальність.

Разом із самоідентифікацією індивіда формується його самосвідомість, відбувається розвиток таких її сфер, як самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення людини до себе, саморегулювання. Самопізнання є початковою ланкою і основою самосвідомості, через самопізнання людина приходить до певного знання про саму себе, осмислення своїх дій, почуттів, думок, мотивів по-

ведінки, інтересів, своєї позиції у суспільстві. Вона пізнає себе тими ж шляхами, що й об'єктивний світ, переходячи від елементарних самовідчуттів, до самосприйняття, самоуявлення і, нарешті, поняття про себе.

Спочатку самопізнання здійснюється в межах «Я – Інший», через різноманітні форми порівняння себе з іншими людьми і проєкцію їхніх якостей на себе, потім воно переноситься в систему координат «Я – Я». Оперуючи сформованими знаннями про себе, індивід починає використовувати такі складні форми самоаналізу як, наприклад, аналіз мотивів власної поведінки. Мотиви оцінюються людиною в контексті вимог суспільства до неї та власних вимог до себе, внаслідок чого Я починає усвідомлюватись як цілісне утворення, як єдність зовнішнього та внутрішнього буття.

Процес розвитку самосвідомості індивіда відбувається на тлі емоційно-ціннісного ставлення до себе. Переживання індивіда, пов'язані з усвідомленням ним своїх особливостей, своєї цінності, місця у колективі, ставлення інших людей, є активним внутрішнім чинником формування самосвідомості взагалі. В результаті цього процесу формується самооцінка індивіда, зміст якої охоплює світ його моральних цінностей, стосунків, можливостей.

Самооцінці належить роль одного з провідних механізмів саморегулювання поведінки особистості. Вона детермінує мотивацію її поведінки, визначає спрямованість саморегулювання, вибір засобів його здійснення. Результат процесу саморегулювання поведінки індивіда прямо співвідноситься з адекватністю, стійкістю й глибиною самооцінки. Якщо самопізнання є результатом розумової діяльності особистості, емоційно-ціннісне ставлення до себе обумовлено розвитком її емоційної сфери, то саморегулювання пов'язане з загальним розвитком вольової сфери особистості. Отже, самоідентифікація індивіда і формування його самосвідомості є двома ланками складного процесу соціалізації індивіда, що розвиваються паралельно, взаємодоповнюючі одна одну.

Виникає питання, чи є відмінність в процесі соціалізації *творчої* людини в традиційному і нетрадиційному суспільствах? Безумовно є. Перш за все, слід звернути увагу на нетотожність їх систем знань, які є вихідною духовною передумовою формування самосвідомості особистості. Неоднакові також механізми впливу на особистість в процесі її формування. Наприклад, інтеграція індивіда в нетрадиційне суспільство організуються і регулюються соціальними інститутами (державними, приватними) цілеспрямовано відповідно до ціннісних норм, прийнятих в даному суспільстві. Соціокультурна регуляція охоплює усі сторони життя нетради-

ційного суспільства: економічну, політичну, правову, релігійну, художню та інші сфери.

У традиційному же суспільстві з його соборною свідомістю, синкретичним характером культури, регулятором життя є, в основному, культурні традиції, що історично склались в сфері його соціокультурного буття. Саме шляхом засвоєння традицій – соціокультурної спадщини, що передається безпосередньо від покоління до покоління (від батьків до дітей, від майстра до учня тощо), здійснюється інтеграція індивіда в традиційне суспільство.

Неоднаковий також ступінь диференціації особистості в цих суспільствах. Наприклад, у нетрадиційному суспільстві, в якому цінуються новації і ініціатива, на перший план встає формування неординарного «Я», творець прагне до індивідуального самовираження, тобто акцент робиться на диференціацію індивідуума. В традиційному же суспільстві, в якому суб'єктивне індивідуальне підпорядковується колективному, навпаки, диференціація індивідуума менш вагома, що особливо яскраво відбивається в анонімному характері творчості митців. Створені анонімами артефакти, відображаючи сутність народу і відповідаючи його світоуявленню, об'єктивуються як народні (колективні).

Життєдіяльність індивіда часто не обмежується контактами з суб'єктами усередині своєї соціокультурної групи, а може спрямовуватись також на діалог з носіями інших культур, іншими соціокультурними спільнотами. В такому випадку духовний субстрат самоідентифікації індивіда поширюється за межі системи базових знань того суспільства, з яким він себе отожднює, що забезпечує більшу повноту його знань, необхідних для формування активної життєвої позиції. Саме ці сумарні знання є підґрунтям для соціалізації індивіда, становлення його духовного світу та практичної діяльності.

Розглянемо, чим відрізняється процес абсорбування елементів «Іншої» (Чужої) культури в традиційному і нетрадиційному суспільствах і як він впливає на самоконструювання духовного світу індивіда. Підґрунтя для засвоєння «Іншої» (Чужої) культури детермінується внутрішнім розвитком суспільства, що вбирає в себе чи відштовхує зовнішні впливи залежно від того, збігаються вони з внутрішніми тенденціями його розвитку чи ні. Тобто характер цього процесу обумовлений мірою відкритості як самого індивіда, так і суспільства, з яким він себе ідентифікує, зокрема, ставленням до

Іншого (його культури, релігійної орієнтації, соціально-політичної структури тощо).

Нетрадиційне суспільство, що здатне до швидкого реагування на зміни соціальних і культурних реалій, дозволяє індивідууму вільніше ставитись до різних систем зв'язків. І це природно, кожен індивід намагається самоідентифікувати себе у тій системі зв'язків, яка видається йому найважливішою для власної життєдіяльності, реалізації своїх життєсміслових цілей. Особливо це має істотне значення для формування творчого «Я», оскільки розширення спектру зв'язків з «Іншим» сприяє поглибленню творчого потенціалу митця і, зокрема, чутливому реагуванню на зміну художніх стилів.

У традиційному ж суспільстві зв'язки творчої особистості з «Іншим» (Чужим) суттєво обмежуються традиціями та релігійними канонами, а також світоглядними концептами цієї соціокультурної спільноти. Виконуючи роль генетичної пам'яті народу, традиції водночас істотно зменшують вибір можливих шляхів розвитку творчої особистості, обмежуючи її діяльність канонами, традиційними прийомами вузького кола митців і регіональними межами.

І все ж народні майстри ніколи не залишались обабіч загальнокультурних процесів, сприймаючи все найкраще, що було створено людством. Зміна світогляду епохи, потреба творчого самовираження спонукають народних майстрів до пошуку нових художніх форм, зокрема, звернення до існуючих художніх стилів. Однак цей процес має свої особливості – народні митці засвоюють не всю систему художнього стилю, а лише окремі його елементи, трансформуючи їх через призму свого «Я» і поєднуючи їх з традиційними художніми прийомами. Тому, на мій погляд, використовувати поняття «стиль» щодо художньої творчості у традиційному суспільстві не зовсім коректно [1, 195-205].

Характер соціалізації особистості, співвідношення інтеграційних і диференційних складових цього процесу, залежать від конкретно-історичних умов людського життя, зокрема: соціальної структури суспільства, системи його базових знань, форм діяльності людей і їх взаємостосунків. Тому самоідентифікацію слід розглядати не як одиничний акт, а як безперервний процес, що відбувається у суспільстві. Для прикладу порівняємо особливості соціалізації індивіда в радянському і пострадянському суспільствах.

Тоталітарний режим радянських часів значно обмежував диференціацію, самовизначення індивіда, що породило певний тип соціальної ідентифікації особистості. Індивід повинен був ідентифікувати себе з деяким гомогенним «радянським народом», безумовно приймати офіційну ідеологію з її цінностями і нормами, інак-

ше він становився «чужим» у суспільстві. Формування самосвідомості індивіда за ідеологічним принципом, порушило зв'язок індивіду з традиційним суспільством, що значно підірвало основи його як соціальної структури, а творчість за принципом соціалістичного реалізму відкинуло народне мистецтво в розряд пережитків, архаїки.

Руйнування СРСР, зникнення з мапи світу держави, з якою ідентифікували себе мільйони людей, супроводжувались зламом всієї соціальної структури суспільства. У 1990-х рр. на пострадянському просторі процес самоідентифікації індивіда набуває нової функції – усвідомлення свого власного інтересу. Часто інтереси особистості вступають у протиріччя з інтересами «своїї» групи і стають ідентичними з інтересами «Іншого» (Чужого). Одночасно невизначеність уявлень стосовно загального інтересу, аморфна соціальна структура, конфронтація різних елітних групувань детермінують «розмитий» характер сучасного соціально-ідентифікаційного процесу.

Недовіра до влади, існування власних інтересів різноманітних соціальних, етнічних, професійних груп при відсутності інституту, спроможного узгодити ці інтереси, ще більше ускладнюють процес, перешкоджаючи для певних шарів населення підключення до системи соціальних зв'язків, що приводить до їх маргінальності. З послабленням соціальної ідентичності стан маргінальності стає звичним, відбувається розпад соціальних зв'язків. У цих умовах росте спрямованість індивідів злитися зі своєю соціальною групою, бо лише вона здібна забезпечити реалізацію їхніх базисних потреб і захист життєвих інтересів від Інших. У соціальній ідентифікації, за В.Келле [5], починає переважати захисно-адаптаційна функція. Можливо, саме тому в останні часи посилюється прагнення до реконструкції зв'язків із традиційною культурою на всьому пострадянському просторі.

Отже, самоідентифікація і самосвідомість відносяться до базових процесів соціалізації людини, вони є невід'ємною умовою її життєдіяльності як розумної істоти. Життєвий світ особистості – відкрита динамічна система, її розвиток обумовлюється, з одного боку, інтеграцією індивіда у суспільство, з іншого – процесом його диференціації. Самовизначаючись, формуючи і підтримуючи свою ідентичність з традиційним суспільством, людина тим самим детермінує свій спосіб життя. Чим глибше індивід пізнає себе, тим реальнішими є його цілі і результативнішими зусилля з їх об'єктивізації, що

грають вирішальну роль в становленні особистості як творця в культурно-опосередкованому бутті. Процес соціалізації творчої особистості у традиційному суспільстві здійснюється шляхом засвоєння традицій – соціокультурної спадщини, що передається безпосередньо від по-

ня до покоління, і відбувається у постійній опозиції «Я» та «Іншого», «Свого» та «Чужого», у безперервному порівнянні «Моїх» та «Інших» інтересів і цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герчанівська П.Е. Процес стилеутворення в мистецтві // Мультиверсум. Філософський альманах: 36. наук. праць/ Гол. ред. В.В. Лях.– Вип.22.– К.: Український центр духовної культури, 2001.– С. 195-205.
2. Григорьев А.А. Как возможно обнаружение Иного // Постигание культуры: Ежегодник. – Вып. 11. – М.: Рос. ин-т культурологии, 2001. – 356 с.
3. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Д.В. Складнев (пер с нем.). – СПб.: Наука, Ювента, 1998. – 316 с.
4. Кант І. Критика практичного розуму / І. Бурковський (пер. з нім.). – К: Юніверс, 2004. – 234 с.
5. Келле В.Ж. Социологическая ипостась «Другого» // Постигание культуры: Ежегодник. – Вып. 11. – М.: Рос. ин-т культурологии, 2001. – 356 с.
6. Кули Ч. Человеческая природа и социальный порядок / Пер. с англ. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 320 с.
7. Парсонс Т. О структуре социального действия / И.Бакштейн и др. (пер. с англ.). – М.: Академический Проект, 2002. – 878 с.
8. Постигание культуры: Ежегодник. – Вып. 11. – М.: Рос. ин-т культурологии, 2001. – 356 с.
9. Ситник П.К., Дербак А.П. Проблемі формування національної самосвідомості в Україні: Монографія. – К: Юніверс, 2004. – 234 с.
10. Фейербах Л. Избранные философские произведения. В 2 тт. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т.1. – 676 с.
11. Mead G. H. *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, edited by Charles W. Morris. – Chicago: University of Chicago Press, 1934. – 380 с.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2007 р.